

Peter Handke
ŽALOST ONKRAJ SANJ

prevedla Amalija Maček

He not busy being born is busy dying.

Bob Dylan

*Dusk was falling quickly. It was just after 7 p. m.,
and the month was October.*

Patricia Highsmith, A Dog's Ransom

V nedeljski izdaji koroškega časnika *Volkszeitung* je v rubriki RAZNO pisalo: »V noči na soboto je 51-letna gospodinja iz A. (občina G.) storila samomor s prevelikim odmerkom uspaval.«

Skoraj sedem tednov je minilo, odkar je umrla moja mama, jaz pa bi se rad lotil dela, preden se bo potreba, da napišem nekaj o njej, ki sem jo tako močno občutil med pogrebom, povrnila v otopelo nemost, s kakršno sem se odzval na novico o samomoru. Da, lotil dela, kajti potreba, da napišem nekaj o svoji materi, pa naj bo občasno še tako izrazita, je po drugi strani tudi tako nedoločna, in potrebno bo trdo delo, da se ne bom prepustil trenutnemu razpoloženju in na pisalni stroj le udarjal vedno iste črke. Takšna gibalna terapija mi sama po sebi ne bi pomagala, saj bi postal le še bolj pasiven in apatičen. Lahko pa bi se kam odpeljal – na poti, na potovanju, bi mi razmišljeno dremanje in prekladanje manj načenjalo živce.

Že nekaj tednov sem tudi bolj razdražljiv kot sicer, v neredu, mrazu ali tišini se skorajda ne odzivam več na besede, s tal pobiram vsak kosem volne, vsako krušno drobtino. Včasih se čudim, da mi stvari, ki jih držim v rokah, niso že davno padle na tla, tako brezčuten postanem ob misli na ta samomor. Pa vendar hrepenim po takšnih trenutkih, kajti takrat me otopelost mine in se mi um zbistri. Zgrozim se, nato pa mi odleže: končno ni več dolgočasje, telo se ne upira, nobenih nepremostljivih razdalj, čas neboleče teče dalje.

V takšnih trenutkih bi bilo najhuje, če bi mi kdo s pogledom ali celo besedo izrazil sočutje. Takoj bi odvrnil pogled ali ga osorno nadrl; kajti potrebuješ občutek, da je to, kar ravnokar doživljaš, nedoumljivo in da tega ni mogoče izraziti z besedami: le tako se ti vsa ta groza lahko zazdi smiselna in resnična. Če jo kdo omeni, nemudoma spet zapadeš v dolgočasje, v hipu je spet vse povsem brezpredmetno. Pa vendar od časa do časa sam od sebe komu spregovorim o samomoru svoje matere in se razjezim, če si drzne kaj pripomniti. Najraje bi namreč videl, da bi spremenil temo ali me začel zbadati zaradi tega ali onega.

Ko so Jamesa Bonda v zadnjem filmu vprašali, ali je njegov nasprotnik, ki ga je ravnokar vrgel po stopnicah, *mrtev*, on pa je odvrnil: »Upam, da je!«, sem se moral od olajšanja nasmejati. Šale o umiranju in smrti me nikakor ne motijo, celo dobro mi denejo.

Trenutki groze so vselej hipni, prej trenutki neresničnosti in ne prave groze, že hip za tem pa je spet vse na svojem mestu, in če si v družbi, se takrat poskušaš še posebej pozorno posvetiti svojemu sogovorniku, kakor da si bil pravkar nevljuden do njega.

Odkar sem začel pisati, se mi takšna stanja izmikajo in odmikajo, verjetno ravno zato, ker jih skušam kar najbolj natančno opisati. Medtem ko jih opisujem, se jih že začenjam spominjati, kakor da gre za neko zaključeno obdobje mojega življenja, in napor ob spominjanju in opisovanju me tako zaposluje, da so mi trenutki razmišljenosti iz preteklih tednov že postali tuji. Od časa do časa zapadem v posebna *stanja*: zljajnane vsakdanje predstave, v letih in desetletjih že

tisočkrat ponovljene *izvorne* predstave se nenadoma razblinijo in um te zaboli od lastne izpraznjenosti.

Tega je zdaj konec, ne zapadam več v takšna stanja. Ko pišem, vedno pišem o minulih, prestanih časih, vsaj z vidika trenutka, v katerem pišem. Literarno, kako pa sicer, se preobražam v brezoseben stroj za spominjanje in formuliranje. Zgodbo svoje matere zapisujem, ker, prvič, menim, da o njej in povodih za njeno smrt vem več kot katerikoli tuj poročevalec, ki bi ta zanimivi primer samomora verjetno zlahka razrešil s pomočjo verske, individualno-psihološke ali sociološke metode za razlago sanj. Poleg tega pišem za svoje dobro, ker ob delu dobesedno oživim, pišem pa ne nazadnje tudi zato, ker bi še sam rad to PRO-STOVOLJNO SMRT spremenil v nekakšen generični primer, kakor bi to storil nevpleteni poročevalec, pa čeprav na drugačen način.

Seveda so vse te utemeljitve povsem poljubne in bi jih lahko nadomestil z drugimi, nič manj poljubnimi. Dejstvo je, da so nastopili trenutki skrajne onemelo-sti in potreba, da jih ubesedim – kar je že od nekdaj temeljni vzgib za pisanje.

Ko sem prišel na pogreb, sem v mali mamini denar-nici našel potrdilo o oddani pisemski pošiljki s šte-vilko 432. Še v petek zvečer, preden je odšla domov in zaužila tablete, mi je v Frankfurt poslala pripo-ročeno pismo s prepisom oporoke (Le zakaj ga je poslala PREDNOSTNO?). V ponedeljek sem šel na isto pošto telefonirat. Dva dni in pol je minilo od njene smrt, jaz pa sem pred poštnim uslužbencem zagledal rumeni kolut z nalepkami za priporočene

pošiljke: očitno so medtem poslali še devet priporočenih pisem, zdajšnja številka je bila 442, na videz tako podobna številki, ki sem jo imel v glavi, da sem se ob pogledu nanjo zmedel in za hip pomislil, da vse skupaj sploh ne more biti res. Želja, da bi to povedal še komu, me je razvedrila. Tako svetel dan je bil; sneg; jedli smo juho z jetrnimi cmoki; *Začelo se je z ...*: če bi tako začel pripoved, bi vse skupaj delovalo izmišljeno, poslušalca ali bralca tako ne moreš prisiliti, da se poistoveti, temveč mu le poveš precej neverjetno zgodbo.

Začelo se je torej s tem, da se je moja mama pred več kot petdesetimi leti rodila v istem kraju, kjer je potem tudi umrla. Vse, kar je bilo v okolici kaj vrednega, je tedaj pripadalo Cerkvi ali plemiškim zemljiškim gospodom; del tega so dajali v zakup prebivalcem, ki so bili povečini obrtniki ali mali kmetje. Vse-splošna revščina je bila tako huda, da skoraj nihče ni posedoval niti najmanjše zaplate zemlje. Dejansko so vladale še razmere izpred leta 1848, ravno toliko, da so odpravili tlačanstvo. Moj ded – še živi in ima šestinosemdeset let – je bil tesar slovenskega rodu in je z ženino pomočjo obdeloval nekaj njiv in pašnikov, za katere je plačeval letno najemnino. Bil je nezakonski sin, kar je tedaj veljalo za večino kmečkih otrok, ki so bili že davno spolno dozoreli, a niso imeli ne denarja za poroko ne prostora za lastno družino. Njegova mati je bila vsaj hčerka precej premožnega kmeta, pri katerem se je njegov oče, zanj nič drugega kot *spočetnik*, udinjal kot hlapec. Tako je mama vsaj prejela nekaj denarja, da si je kupila majhno domačijo.

Po več generacijah hlapcev brez posesti, z vrzelmi na krstnih listih, rojenih in umrlih v tujih izbah, večinoma brez zapuščine, saj so bili položeni v grob s svojo edino lastnino, nedeljskim gvantom, je ded kot prvi odraščal v okolju, kjer se je dejansko lahko počutil doma, ne da bi ga zgolj trpeli v zameno za opravljeno delo.

Pred kratkim je v finančni prilogi nekega časopisa v zagovor temeljnim ekonomskim načelom zahodnega sveta pisalo, da je lastnina pravzaprav OPREDMETENA SVOBODA. Za mojega deda kot prvega lastnika sredi množic brez denarja in moči je to tedaj morda še zares veljalo, vsaj kar zadeva nepremičnino: zavest, da nekaj poseduješ, je bila tako osvobajajoča, da se je po vrsti povsem brezvoljnih, v usodo vdanih generacij lahko nenadoma izoblikovala nekakšna volja: da bi bili še svobodnejši, kar je – za deda v njegovem položaju povsem upravičeno – pomenilo zgolj to: da je treba posest še povečati.

Začetna posest je bila tako majhna, da si moral ves trud vlagati v to, da si jo obdržal. Podjetnemu malo-posestniku je preostalo le eno: varčevanje.

Ded je torej varčeval, dokler ni v dvajsetih letih zaradi inflacije izgubil vseh prihrankov. Nato je ponovno varčeval, ne le tako, da bi preostanek denarja dajal na stran, temveč predvsem tako, da je zatrl vse svoje potrebe in to srhljivo odpovedovanje pričakoval tudi od svojih otrok; njegova žena pa kot ženska tako ali tako že od rojstva ni smela niti sanjati o ničemer.

Varčeval je še kar naprej, za primer, da bodo otroci potrebovali OPRAVO za poroko ali poklic. Niti v

sanjah ni pomislil, da bi prihranke že prej porabil za njihovo IZOBRAZBO, predvsem ne za šolanje hčere. Še pri sinovih so bili tako globoko zakoreninjeni stoletni strahovi revežev, ki se vsepovsod počutijo tujce, da eden od njih, ki je po naključju dobil mesto na gimnaziji, že po nekaj dneh ni prenesel neznane okolice in se je ponoči kar peš odpravil iz štirideset kilometrov oddaljenega deželnega glavnega mesta domov in pred hišo – bila je sobota, ko so običajno očistili dom in dvorišče – brez besed začel pometati dvorišče; šum metle v jutranji zarji je povedal vse. Postal je zelo sposoben mizar, bil je zadovoljen.

S starejšim bratom sta pozneje umrla v drugi svetovni vojni. Ded je še kar varčeval in prihranke ponovno izgubil v času hude brezposelnosti v tridesetih letih. Varčeval je in to je pomenilo: da ni pil in ni kadil; komaj kdaj je igral. Edina igra, ki si jo je dovolil, je bilo nedeljsko kartanje; a tudi denar, ki ga je priigral – igral je tako preudarno, da je skoraj vedno zmagal –, je shranil, le otrokom je kdaj podaril kakšen novčič. Po vojni je spet začel varčevati in kot državni upokojenec to počne še danes.

Preživeli sin, tesarski mojster, ki zaposluje kar dvajset delavcev, nič več ne varčuje: on investira; to pa pomeni tudi, da *lahko* pije in igra, celo spodobi se, da to počne. V nasprotju z očetom, ki je vse življenje molčal in se vsemu odpovedoval, je tako vsaj našel neke vrste jezik, pa čeprav ga uporablja le zato, da kot občinski svetnik zastopa neko zakotno majhno stranko, ki sanja o prelepi bodočnosti na podlagi veličastne preteklosti.

Če si se v take okoliščine rodil kot ženska, je bilo že vnaprej brezupno. Lahko bi rekli, da je bilo tudi do neke mere pomirjujoče: vsaj prihodnosti se ti ni bilo treba bati. Vedeževalke so na cerkvenih sejmih resno prebirale prihodnost z dlani le fantom; pri ženskah vsa ta prihodnost tako ali tako ni bila kaj prida.

Nobenih možnosti, vse je bilo že vnaprej določeno: plaho spogledovanje, hihitanje, kratek hip spozabe, odtlej nekoliko odtujeni, resnobni pogled, ki je že napovedoval poraz, prvi otroci, v kuhinji še malo pose-diš po gospodinjskih opravilih, že od nekdanj te nihče ne poslušaj, tudi sama vse pogosteje preslišiš druge, pogovarjaš se sama s seboj, nato te bolijo noge, krčne žile, le še mrmanje v snu, rak na rodilih, s smrtjo pa se prerokba že tudi izpolni. Postaje neke igre, ki so se jo okoliške deklice pogosto igrale, so se imenoval: utrujena – slabotna – bolna – hudo bolna – mrtva.

Moja mama je bila predzadnja od petih otrok. V šoli je bila bistra, učitelji so ji pisali najboljša spričevala, hvalili so predvsem njeno lično pisavo, a kaj, ko so šolska leta prehitro minila. Učenje je bilo igra, ki je bila za odraščajoča dekleta po končanem obveznem šolanju odveč. Ženske so se v tem času doma privajale na bodoče gospodinjenje.

Ničesar jih ni bilo strah, občutile so le prvinsko bojazen pred temo in nevihto; občutile so le premene med toplim in hladnim, vlažnim in suhim obdobjem, ugodjem in nelagodjem.

Čas je tekkel med cerkvenimi prazniki, med zaušnicami zaradi skrivnega odhoda na ples, zavidala je bratom, rada je pela v zboru. Vse, kar se je sicer dogajalo

po svetu, je bilo zavito v meglo; nihče ni bral časopisov razen nedeljskega škofijskega lista in še v njem le roman v nadaljevanjih.

Nedelje: kuhana govedina s hrenovo omako, kartanje, ženske so ponižno sedele poleg, družinska fotografija ob prvem radijskem sprejemniku. Mama je bila razigrana, na fotografijah je uprla roke ob boke ali dlan položila na ramo mlajšega brata. Vedno se je smejala, drugače očitno sploh ni znala.

Dež – sonce, zunaj – znotraj: ženska občutja so bila zelo odvisna od vremena, ker je bilo *zunaj* skoraj vedno lahko le domače dvorišče, *znotraj* pa brez izjeme le domača hiša brez lastne sobe.

Podnebje je bilo tukaj precej spremenljivo: mrzle zime in soparna poletja, a ob sončnem zahodu ali zgolj v senci drevesa te je hitro začelo mraziti. Pogosto je deževalo; že v začetku septembra se je vlažna megla dneve in dneve zadrževala pred mnogo premajhnimi okni, ki še danes niso kaj dosti večja; kapljice na vrveh za perilo, krastače, ki so ti v temi skočile čez pot, komarji, mrčes, večče celo podnevi, pod vsakim polenom v drvarnici črvi in stonoge: od vsega tega si postal odvisen, saj česa drugega sploh ni bilo. Le redko se je živelo brez vsakršnih sanj in približno srečno, večinoma pa brez vsakršnih sanj in vsaj malo nesrečno.

Svojege življenja ni bilo mogoče primerjati z drugačnim načinom življenja: toda ali zato tudi ni bilo več nobenih hotenj?

Začelo se je tako, da je moja mamo nenadoma nekaj zamikalo: hotela se je učiti; kajti v otroštvu je

med učenjem občutila delček sebe. Bilo je, kakor da bi rekla: »Čutim se.« Prvič se ji je porodila želja, ki jo je tudi izrekla, in to vedno znova, dokler ni postala obsedena z njo. Mama mi je pripovedovala, kako je deda *moledovala*, da bi se lahko česa priučila. A to ni prišlo v poštev: le zamahnil je z roko in njeno željo zatrl v kali; le odmahnil je, bilo je preprosto nepredstavljivo.

Vendar pa se je iz roda v rod prenašalo nekakšno sprejemanje dejstev, ki jih ni bilo mogoče spremeniti: nosečnosti, vojne, države, običajev in smrti. Ko je mama pri petnajstih ali šestnajstih preprosto odšla od doma in se v nekem hotelu ob jezeru učila kuhati, ji je ded dovolil, da je obveljala njena, *ko je že ravno odšla*; poleg tega kuhanje ni bilo ravno učenje.

A saj ni bilo drugih možnosti: pomivalka posode, sobarica, kuharska pomočnica, glavna kuharica. »Ljudje bodo vedno jedli.« Na fotografijah pordel obraz, sijoča lica, z ramo ob rami s sramežljivo resnimi prijateljicami, ki jih je privlekla s seboj; samozavestna vedrina: »Ne bo mi hudega!«; neprikrita, prekipevajoča sla po družabnosti.

Mestno življenje: kratka krilca (minice), čevlji z visokimi petami, vodna trajna in pripeti uhani, neskaljeno veselje do življenja. Celo v tujino je odšla! Kot sobarica je delala v Schwarzwald, veliko OBOŽEVALCEV je imela, nobenega ni USLIŠALA! Večerni izhodi, ples, klepet, smeh; strah pred spolnostjo je prikrila z besedami, da ji »tako ali tako nihče ni bil všeč«. Delo, zabava; stiskalo jo je pri srcu, toplo ji je bilo pri srcu, Hitler je imel po radiu prijeten glas.

Če si ne moreš ničesar privoščiti, občutiš domotožje: vrnila se je v hotel ob jezeru, »zdaj sem pa že v računovodstvu«, pohvalna spričevala: »Gospodična ... se je ... izkazala kot priročna in hitro učljiva. Njena pridnost in odprt, veder značaj nam bosta za vedno ostala ... Naš hotel zapušča na lastno željo.« Vožnja z ladjicami, preplesane noči, nobene utrujenosti.

10. aprila 1938: nemški JA! »Ob 16 uri in 15 minut se je po zmagoslavni vožnji po celovških ulicah in ob zvokih badenweilškega marša pripeljal sam firer. Veselemu vzklikanju množice ni bilo ne konca ne kraja. V že odtajanem Vrbskem jezeru se je zrcalilo na tisoče zastav s kljukastimi križi, ki so jih izobesili po zdraviliščih in poletnih rezidencah. Letala nemškega rajha in naša letala so se na nebu kosala z oblaki.«

V časopisnih oglasih so ponujali volilne pripanke in svilene ali zgolj papirnate zastave. Nogometna moštva so se po koncu tekme od gledalcev poslavljala s predpisanim »Sieg Heil!«. Motorna vozila so namesto oznake A dobila oznako D. Po radiu so ob 6.15 zazvenela dnevna povelja, ob 6.35 prisega, ob 6.40 telovadba, ob 20.00 koncert Richarda Wagnerja, do polnoči zabava in ples, ki ju je prenašal rajhovski odajnik iz Königsberga.

»Takšen mora biti glasovalni listič 10. aprila: *krepko* je treba prekrižati *večji* krog pod besedo JA.«

Povratniški tatiči, ki so jih ravnokar izpustili iz zapore in so ponovno kradli, so se ujeli v past, saj so trdili, da so sumljive predmete kupili v trgovinah, ki pa jih SPLOH NI BILO VEČ, ker so pripadale Judom.

Parade, sprevodi z baklami in slovesne prireditve; stavbe, okrašene z novimi simboli oblasti, so dobile PREDNJE STRANI in so POZDRAVLJALE; gozdovi in vrhovi gora SO SE OZALJŠALI; podeželskemu prebivalstvu so zgodovinske dogodke predstavljali kot igro narave.

»Precej vznemirjeni smo bili,« je povedala mama. Prvič so nekaj doživljali vsi skupaj. Celo dolgočasni delavniki so postali praznično slovesni, »vse do poznih nočnih ur«. Končno se je vse, kar je bilo dotlej nedoumljivo in tuje, izkazalo kot del večje skupne ideje: umestilo se je v medsebojni odnos, celo najbolj neosebno avtomatizirano delo je pridobilo smisel, skoraj praznično je postalo. Gibi, ki si jih izvajali z mislijo, da jih hkrati izvajajo še nešteti drugi, so se uglasili v en sam športni ritem – življenje je s tem pridobilo neko zunanjo formo, v kateri so se ljudje počutili varne, a vendar svobodne.

Ritem je postal bistveni del življenja: kot ritual. »Skupno dobro je pred lastnim dobrim, volja skupnosti pred samovoljo.« Tako si bil povsod doma, nobenega domotožja ni bilo več. Številni naslovi na hrbtiščih fotografij, prvi kupljeni (ali podarjeni) notes; nenadoma si imel vse polno znancev, toliko se je dogajalo, da bi zlahka kaj POZABIL. Že od nekdaj si je želela občutiti ponos; zdaj pa je bilo vse, kar si počel, nekako pomembno, zato je bila resnično ponosna, ne na nekaj določenega, temveč ponosna na splošno, nova drža kot izraz končno doseženega ustreznega življenjskega občutja; in temu nedoločnemu ponosu se ni več hotela odreči.

Za politiko se še vedno ni zanimala: več kot očitno dogajanje je bilo zanjo vse kaj drugega – maškarada, tedenska poročila produkcijske hiše UFA («Velika aktualna poročila – dva tedna v sliki in besedi!«), nekakšno posvetno žegnanje. *Politika* je bila po njenem mnenju nekaj neotipljivega, abstraktnega, torej nikakršen ples v maskah, nikakršno rajanje, ne godba na pihala, vsekakor ne nekaj, kar bi bilo VIDNO. Kamorkoli si pogledal, sam blišč, kaj pa je bila *politika*? – Nepojmljiva beseda, ki se ti je že v učbenikih, tako kot vsi politični pojmi, zdela brez vsakršne zveze s čim otipljivim, resničnim, pač beseda, ki si se jo morala naučiti na pamet, ali če govorimo v podobah, so ti to besedo vcepljali v glavo kot brezosebno prisposodbo: zatiranje je bilo predstavljeno kot veriga ali škornjeva peta, svoboda kot gorski vršac, gospodarski sistem kot tovarniški dimnik, iz katerega se mirno kadi, in kot lagodno pokajena pipa ob koncu delavnika, družbeni sistem je bil prikazan kot lestev, po kateri se vzpenjajo: *cesar – kralj – plemič / meščan – kmet – tkalec / mizar – berač – pogrebnik*: igra, ki so se jo v celoti lahko igrali le v družinah kmetov, mizarjev in tkalcev lanu, kjer so imeli dovolj otrok.

Ta čas je pomagal moji materi, da je postala samozavestna in samostojna. Privzela je določeno držo, otrešla se je še poslednjega strahu pred medčloveškimi stiki: zamaknjen klobuček, ker se je neki poba stisnil k njej, medtem ko se je ona le veselo smehljala v kamero. (Fikcija, da fotografije karkoli *povedo*: ali

ni sploh vsakršno izražanje, tudi nečesa, kar se je dejansko zgodilo, bolj ali manj fiktivno? *Manj*, če se zadovoljimo z golim poročanjem; *bolj*, kolikor bolj natančno želimo nekaj izraziti? In kolikor bolj fiktivno deluje neka zgodba, tem verjetneje je, da bo zanimiva še za koga, saj se bo lahko identificiral s samim načinom ubesedovanja in ne zgolj z dejstvi, o katerih se poroča? – Ali od tod izhaja potreba po poeziji? »Na rečem bregu ti poide sapa,« je to ubesedil Thomas Bernhard.)

Vojna, cel niz poročil o uspehih nemške vojske ob spremljavi bučne glasbe iz okroglih, z blagom prevlečenih zvočnikov ljudskih sprejemnikov, ki so skrivnostno utripali iz temačnih bogkovih kotov, je še okrepil samozavedanje, saj je »stopnjeval negotovost vseh zunanjih okoliščin« (Clausewitz), in je vse, kar je bilo prej vsakdanje in samoumevno, postalo napeto in naključno. Za mammo to niso bili strahovi iz najzgodnejših otroških let, ki bi opredeljevali njeno bodoče čustvovanje, kakor je to nekoč pozneje veljalo zame, temveč je bilo sprva le doživljanje neverjetno razburljivega sveta, ki ga je dotlej poznala kvečjemu iz prospektov. Nov občutek za razdalje, za vse MINULO, kar se je dogajalo v času MIRU, in predvsem za posameznike, ki so sicer le igrali vloge brezimnih tovarišev, soplesalcev in kolegov. Prvič tudi občutek družinske pripadnosti: »Dragi brat ...! Na zemljevidu iščem, kje bi zdaj lahko bil ... Tvoja sestra ...«

Nato je sledila prva ljubezen: do nekega nemškega člana stranke, ki je bil v civilu bančni uslužbenec,

zdaj pa je bil kot vojaški blagajnik nekaj posebnega – in prav kmalu se je znašla v blagoslovljenem stanju. Bil je poročen, ona ga je ljubila, še kako ga je ljubila, v vsem ga je ubogala. Predstavila ga je staršem, z njim je hodila na izlete v okoliške kraje, delala mu je družbo v vojaški osamljenosti.

»Tako pozoren je bil, jaz pa se ga tudi nisem bala kakor drugih moških.«

On je odločal, ona se je prilagajala. Nekoč ji je celo nekaj podaril: parfum. Posodil ji je radio za njeno sobo in pozneje spet prišel ponj. *Takrat* je še bral in skupaj sta brala knjigo z naslovom *Ob kaminu*. Med izletom na neko planino sta tekla po bregu navzdol in mami je ušel vetrč, oče pa ji je to očital; ko sta nadaljevala pot, je prdnil tudi sam in ob tem zakašljal. Ko mi je pozneje pripovedovala o tem, se je kar zvijala od smeha, se škodoželjno hihitala, pa vendar jo je pekla vest, da je grdo govorila o svoji edini ljubezni. Zabavno se ji je zdelo, da je nekoč nekoga imela rada in to prav takšnega. Bil je manjši od nje, mnogo starejši, skoraj plešast, ob njem je nosila čevlje brez pet, svoje korake je prilagajala njegovim, držala ga je pod roko, a ji je roka vedno znova zdrsnila iz prijema, ki ga je on odklanjal; neenak, smešen par – pa vendar je še čez dvajset let hrepenela, da bi še do nekoga občutila kaj podobnega, kar je po nekaj drobnih vljudnostnih pozornostih čutila do te bančne kreature. A nikogar DRUGEGA ni bilo več: življenjske okoliščine so jo vzgojile za ljubezen, ki je morala ostati osredotočena na en sam, nezamenljiv, nenadomestljiv objekt.

Svojega očeta sem prvič videl po maturi: še pred dogovorjenim srečanjem sem ga po naključju srečal na ulici, na ožganem nosu je imel košček preganjenega papirja, na nogah sandale, na povodcu škotskega ovčarja. V mali kavarni njenega domačega kraja se je nato srečal s svojo nekdanjo ljubico, mama je bila vznemirjena, oče ni vedel, kaj bi; jaz sem stal daleč stran ob džuboksu in izbral *Devil in Disguise* Elvisa Presleyja. Materinemu možu je srečanje prišlo na uho, a je v opozorilo le poslal najmlajšega sina v kavarno, kjer si je ta kupil sladoled, nato pa obstal poleg tujca in matere in jo vedno znova z istimi besedami spraševal, kdaj bo že prišla domov. Oče si je na običajna očala nadel še nastavek s sončnimi očali, vmes navrgel nekaj besed psu in nato rekel, da bo »pa zdaj počasi« plačal. »Ne, ne, jaz te povabim,« je rekel, ko je tudi mama izvlekla denarnico iz torbice. Z dopusta sva ji poslala skupno razglednico. Kjerkoli sva se nastanila, je na ves glas razglašal, da sem njegov sin, kajti nikakor ni hotel, da bi naju imeli za par (topla bratca). Življenje ga je razočaralo, vse bolj je bil osamljen. »Odkar poznam ljudi, imam rad le še živali,« je govoril, seveda ne povsem resno.

Malo pred porodom se je mama poročila z nekim podčastnikom nemške vojske, ki jo je že dolgo OBO-ŽEVAL in ki ni imel nič proti, da bo rodila otroka nekoga drugega. »Ta ali nobena!« ga je prešinilo ob prvem pogledu nanjo, in takoj je šel staviti s tovariši, da jo bo dobil oziroma da se bo poročila z njim. Do njega je čutila odpor, a prigovarjali so ji, da gre za

dolžnost (da otroku zagotovi očeta): prvič se je pustila ustrahovati, smeh ji je nekoliko zamrl na ustnicah. Po drugi strani ji je laskalo, da si je nekdo vbil v glavo prav njo.

»Mislila sem, da bo tako ali tako padel v vojni,« je pripovedovala. »A potem me je bilo pa vendarle strah zanj.«

Kakorkoli že, zdaj je bila upravičena do družinskega posojila. Z otrokom se je odpeljala v Berlin k moževim staršem, ki so jo pač trpeli pri sebi. Ko so že padale prve bombe, se je odpeljala nazaj, tako to je, ponovno se je smejala, včasih je tako kričala od smeha, da si se kar zdrznil.

Pozabila je na moža, privijala je otroka k sebi, dokler ni zajokal, umaknila se je v hišo, kjer so po smrti njenih bratov le še otopelo zrli drug mimo drugega. Nič drugega? Je to vse? Maše zadušnice, otroške bolezni, zastрте zavese, dopisovanje s starimi znanci iz brezskrbnih dni, delo v kuhinji in na polju, ki ga je vedno znova prekinjala, da bi otroka položila v senco; nato sirene, ko je šlo zares tudi na deželi, ljudje so se zatekli v skalne jame, ki so bile predvidene kot zaklonišča, v vasi prvi bombni krater, kjer je bilo pozneje igrišče in nato smetišče.

Ravno pri belem dnevu je vse postalo neresnično in dobro znana okolica je kot srhljiva prikazen strašila v otroških nočnih morah in se izločila šele s potnimi sragami ter sčasoma ponovno postala domačna med vsakdanjimi opravili.

Moja mama je vse te dogodke spremljala ob strani in z odprtimi usti. Ni se prestrašila, temveč se je,

kadar se je nalezla vsesplošne bojazni, le na kratko zasmejala, a jo je bilo hkrati sram, da se je njeno telo nenadoma tako brezsravno osamosvojilo. »Te ni sram?« ali »Sram te bodi!« jo je kot stalni očitek spremljalo že kot majhno, predvsem pa kot odraščajoče dekle. Če je ženska kakorkoli izrazila lastno občutenje, je to v podeželsko-katoliškem okolju takoj veljalo za predrzno in nebrzdano; tako dolgo so jo gledali postrani, da sram ni bil več le poza, temveč jo je globoko v notranjosti že do temeljev pretresel. »Po žensko je zardela« celo, ko je bila vesela, saj se je bilo treba veselja pokorno sramovati; od žalosti ni le prebledela, temveč je postala vsa zaripla v obraz, namesto joka jo je oblil pot.

Moja mama je v mestu že mislila, da je našla življenjski slog, ki ji vsaj malo ustreza in dobro dene – zdaj pa je opazila, da življenjski slog drugih, ki je izključeval vsakršno drugačno možnost obstoja, s tem prevzema tudi vlogo edine zveličavne življenjske *vsebine*. Ko je pripovedovala o sebi in je povedala kaj več kot preprosto poved, so jo utišali z enim samim pogledom. Veselje do življenja, poplesovanje med delom, popevanje popevk, vse to je veljalo za pre-maknjeno, in ker se ji nihče ni posvečal in je bila prepuščena sama sebi, je kmalu tako verjela tudi sama. Drugi so svoja življenja živeli kot dejanski zgled, v zgled drugim so jedli le malo, zgledno so z molkom kaznovali drug drugega, k spovedi so hodili samo zato, da bi tiste, ki so ostali doma, spomnili na njihove grehe.

Tako so te izstradali. Vsak najmanjši poskus, da bi pojasnila svoje stališče, je obveljal za jezikanje. Saj se je počutila svobodno – a tega ni mogla izraziti. Še največ se je družila z otroki; potrlo jo je, če so jo prav otroci kaznovali s pogledom.

Kmalu po koncu vojne se je mama spomnila na svojega moža, in čeprav je ni nihče povabil, se je ponovno odpeljala v Berlin. Tudi njen mož je pozabil, da se je nekoč, za stavo, ogrel zanjo, živel je z neko prijateljico; vojni časi pač.

A s seboj je privedla otroka in tako sta brez posebnega navdušenja izpolnila svojo dolžnost.

Kot podnajemnika sta živela v veliki sobi v berlinskem okraju Pankow, mož je vozil tramvaj in pil, nato je delal kot sprevodnik in pil, bil je pek in pil, žena pa je z zdaj že drugim otrokom vedno znova hodila k delodajalcu in lepo prosila, naj ga vzamejo nazaj v službo, saj vemo, kako to gre.

V tej bedi so mami uplahnila podeželska lička in postala je resnično elegantna ženska. Glavo je nosila visoko in ponosno stopala po ulici. Lahko je oblekla karkoli, pa ji je pristajalo. Nobene lisice okrog vratu ni potrebovala. Kadar se je mož streznil, se je obešal nanjo in ji zagotavljal, kako zelo jo ljubi, ona pa se mu je le neusmiljeno sočutno nasmehnila. Nič več ji ni moglo do živega.

Velikokrat sta šla ven in bila sta lep par. Ko je bil pijan, je bil NESRAMEN, ona pa je postala STROGA. Takrat jo je udaril, češ da mu nima kaj očitati, saj je nenazadnje on tisti, ki prinaša denar k hiši.

Ne da bi mož vedel, je s pletilko splavila otroka.

Nekaj časa je živel pri starših, nato so ga spet poslali k njej. Spomin na otroštvo: svež kruh, ki ga je včasih prinesel domov, črni mastni rženi kruh, okrog katerega je mračna soba kar zacvetela, materina pohvala. V teh spominih je tudi sicer več stvari kot ljudi, poplesujoča vrtavka na prazni ulici sredi ruševin, ovseni kosmiči na žlički za sladkor, sivi izpljunki v pločevinasti posodici z ruskim napisom, od ljudi le posamezni deli: lasje, lica, vozličasta brazgotina na prstu; mama je imela še od otroštva na kazalcu vreznino, iz katere ji je poganjalo divje meso, in te trde izbokline sem se oprijel, ko sem hodil ob njej.

Tako torej ni postala nič in tudi ni več mogla postati karkoli, tega ji še prerokovati ni bilo treba. Pri-povedovala je o *prejšnjih časih*, čeprav jih tudi zdaj ni imela niti trideset. Doslej ni ničesar *predvidevala*, zdaj pa so bile življenjske razmere tako uborne, da se je morala prvič zresniti. Postala je razumno bitje, ne da bi karkoli razumela.

Kakor hitro si je začela nekaj domišljati in se po svojih zmožnostih trudila tako tudi živeti, že se je oglasil razumski refleks. »Bodi vendar razumna!«
»Sem že tiho!«

Tako je bila torej popredalčkana in se tudi sama naučila predalčkati ljudi in predmete, čeprav se ni bilo kaj dosti naučiti: ljudje, nedojemljivi mož, takrat še nedojemljivi otroci skorajda niso šteli, predmetov pa je imela tako ali tako bore malo – postati je morala drobnjakarska in gospodarna: nedeljskih čevljev ne smeš nositi med tednom, lepšo obleko moraš doma takoj spet obesiti na obešalnik, nakupovalna

mrežica ni igrača!, topli kruh bomo pojedli šele jutri. (Še moja birmansko uro so takoj po birmi zaklenili v omaro.)

Iz nemoči je privzela pokončno držo in bila še sama sebi odveč. Postala je ranljiva in to je prikrivala s prestrašenim, prisiljenim dostojanstvom, izpod katerega je ob najmanjši žalitvi takoj panično na dan pogledalo nemočno obličje. Zlahka so jo ponižali.

Tako kot njen oče je bila prepričana, da si ne sme ničesar privoščiti, pa vendar je vedno znova s sramežljivim nasmehom prosila otroke, ali lahko vsaj enkrat oblizne njihovo slaščico.

Med sosedi je bila priljubljena, občudovali so jo, imela je avstrijsko priljuden, pevsko radoživ značaj, POKONČEN človek je bila, ne pa spogledljiva in izumetničena kot velemestni ljudje, ničesar ji niso mogli očitati. Tudi z Rusi se je dobro razumela, ker se je z njimi lahko pogovarjala slovensko. Takrat je veliko govorila, povedala je preprosto vse, kar so ji omogočale sorodne besede, to jo je osvobajalo.

Nikdar pa je ni zamikala kakšna avantura. Ob tem jo je praviloma kar takoj začelo stiskati pri srcu; vse tiste pridige o sramu so se ji je sčasoma naselile v telo. Avanturo si je lahko predstavljala kvečjemu tako, da je nekdo *nekaj hotel* od nje; pa še to jo je prestrašilo, saj konec koncev sama ni od nikogar hotela ničesar. Moški, s katerimi se je pozneje rada družila, so bili KAVALIRJI, prijeten občutek v njihovi družbi ji je zadoščal kot nekakšna oblika nežnosti. Če je naletela na pravega sogovornika, se je sprostila in bila skoraj srečna. Ni pa dovolila, da bi se ji kdo pribli-

žal. Če sploh, bi se ji moral približati s pravo mero uvidevnosti, da bi se kot nekoč spet počutila kot sam svoj človek – a vse to je doživljala le še v sanjah. Postala je brezizrazno bitje, zapisala se je vsakdanjim malenkostim.

Ni bila osamljena, a počutila se je kot nekaj polovičnega. Toda nikogar ni bilo, ki bi jo dopolnjeval. »Tako lepo sva se dopolnjevala,« je pripovedovala iz časov z bančnim uslužbencem; to je bil njen ideal večne ljubezni.

Povojni čas; velemesto: v tem mestu ni bilo več mogoče živeti običajnega mestnega življenja kot nekoč. Po mestu si hodil gor in dol čez kupe ruševin, da bi si skrajšal pot, pa vendar si moral vedno znova čakati v dolgih vrstah, pri čemer so te odpravili shujšani someščani, ki so jih bili le še sami komolci. Bolščali so v prazno. Odsekan, nesrečen smeh, odvrneš pogled, se kot drugi zazreš nekam v prazno, zasačen, da si tako kot oni razgalil svojo potrebo, prizadeti ponos, bedno propadli poskus, da se vendarle uveljaviš, kajti ravno s tem postaneš primerljiv in zamenljiv z okoli stoječimi: nekaj suvajočega in suvanega, potiskajočega in potiskanega, preklinjajočega in prekletega.

Usta, doslej vsaj od časa do časa odprta, v mladostnem začudenju (ali ženskem pretvarjanju, da gre za začudenje), v podeželski grozi, ob koncu dnevnega sanjarjenja, ki je razbremenilo obremenjeno srce, so se v novih življenjskih okoliščinah pretirano trdo stisnila, kot znamenje prilagoditve splošni odločnosti, ki pa je bila spricho dejstva, da si se le redko sploh

lahko o čem *osebno* odločal, na koncu koncev le zaigrana.

Obraz kot maska – ne negiben kot maska, temveč razgiban kot maska –, pretvarjajoč se glas, ki se boječe trudi, da ne bi pritegnil pozornosti, medtem ko oponaša drugačno narečje, pa tudi tuje fraze – »Naj vam tekne!«, »Tace proč!«, »Danes si pa spet lačen kot volk!« –, prevzeta drža z nagibom v bokih, ena noga pred drugo ... a vsega tega ni posnemala, da bi postala drug človek, temveč drug TIP človeka: da bi se iz predvojne ženske spremenila v povojno, iz podeželske deklinje v velemestno bitje, za opis kateriga bi zadoščale tri besede: VISOKA, SUHA, TEMNOLASA.

Takšen splošni opis človeškega tipa je žensko osvobodil lastne zgodbe, ker je tudi samo sebe doživljala le še skozi oči tujca, ki jo je prvič erotično premeril s pogledom.

Tako se je vsaj na površju ustalilo neko duševno življenje, ki nikdar ni imelo možnosti, da postane zares umirjeno meščansko, s tem ko je nemočno oponašalo meščanski sistem ocenjevanja, ki je bil priljubljen predvsem med ženskami. Ta ali oni je moj tip, jaz pa ne njegov, ali pa sem jaz njegov tip, on pa ni moj, sva kot ustvarjena drug za drugega ali pa se ne moreva prenašati. V tem sistemu so bile vse oblike vedenja že tako globoko zakoreninjene kot nekakšna zavezujoča pravila, da je vsako nekoliko bolj *samosvoje* vedenje, ki se je nekoliko bolj posvečalo drugemu, že veljalo za odstopanje. »Pravzaprav ni bil moj tip,« je mama na primer rekla za mojega očeta. Živel so v

skladu s tem tipološkim naukom, ki je tolažil z navidezno objektivnostjo, tako da nihče ni več toliko trpel zaradi samega sebe, ne zaradi svojega porekla, ne zaradi svoje morda prhljajaste osebnosti s potnimi nogami, niti zaradi dnevno novih pogojev za nadaljevanje življenja; kot tip je še tako neznaten človeček izstopil iz svoje sramotne osamljenosti in nevezanosti, se izgubil in vendarle postal nekdo, pa čeprav le začasno.

Nato so ljudje le še lebdeli po ulicah, veseli vsega, mimo česar so se lahko brezskrbno sprehodili, odbijalo pa jih je vse, pri čemer so se morali zaustaviti in se ponovno ovesti samih sebe: dolge čakalne vrste, visok most čez reko Spree, izložba z otroškimi vozički. (Spet je skrivaj splavila.) Nemirna, da bi ostala mirna, brez pokoja, da bi pobegnila pred samo seboj. Moto kot iz pesmi: »Danes nočem misliti na nič, danes hočem biti le dobre volje.«

Včasih se je posrečilo in se je vse osebno porazgubilo v tipičnem. Takrat je bila celo žalost le kratka prekinitev zabavnega: »Sama sem, sama / kot kamen ob poti / tako sem sama«; melanholijo te umetno skovane domovinske popevke je zaigrala do popolnosti in s tem prispevala svoj delež k splošni in lastni RAZIGRANOSTI, program se je nato na primer nadaljeval z moškim razdiranjem šal, ki si se jim moral že vnaprej olajšano nasmejati, saj so bile od prve besede izrečene z opolzkim tonom. Doma pa so te seveda čakale ŠTIRI STENE in samota; nekaj časa se te je še držala razposajenost, brundanje, plesni korak ob sezujanju čevljev, hipna želja, da bi najraje skočila iz

kože, a že se kot običajno poklapano giblješ po sobi: od moža do otroka, od otroka do moža, od enega opravila do drugega.

Vsakokrat se je uštela; doma mali odrešilni meščanski prijemi preprosto niso več delovali, ker so bile življenjske okoliščine celo še pred-meščanske: enosobno stanovanje, skrb za vsakdanji kruh, sporazumevanje z ŽIVLJENJSKIM SOPOTNIKOM, omejeno zgolj na naključno mimiko, gestiko in nelagodno spolnost. Morala si iz hiše, da si imela vsaj kaj malega od življenja. Zunaj zmagovalni tip, znotraj večno poražena šibkejša polovica. To sploh ni bilo življenje!

Kadarkoli je pozneje pripovedovala o tem – občutila je žgočo potrebo po *pripovedovanju* –, se je pogosto kar stresla od gnusa in bede, pa čeprav tako obotavljivo, da se obojega s tem ni otresla, temveč občutke le srhljivo podoživela.

Klavrno hlipanje na stranišču v času mojega otroštva, usekovanje, pordele zajčje oči. Bila je; nekaj je postala; nato je postala nič.

(Seveda je vse, kar zapišemo o nekom določenem, nekako nedoločno, a le posplošitve, ki izrecno in namenoma ne prikazujejo moje matere kot morebitne edinstvene glavne junakinje v morda edinstveni zgodbi, lahko zadevajo še koga drugega kot mene samega – če bi le povedal zgodbo razgibanega življenja z nenadnim koncem, bi od bralcev terjal preveč.

Seveda pa pri tovrstnem abstrahiranju in preformulacijah preti nevarnost, da se želijo osamosvojiti.

Pozabijo na osebo, iz katere izhajajo – verižna reakcija idiomov in stavkov kot podob iz sanj, literarni ritual, v katerem posamično življenje predstavlja le še izhodišče.

Ti dve nevarnosti – na eni strani golo obnavljanje, na drugi boleče izginjanje osebe v poetičnih stavkih – upočasnita pisanje, ker se bojim, da bi z vsakim stavkom izgubil ravnotežje. To sicer velja za vsakršno literarno ustvarjanje, predvsem pa v tem primeru, ko so dejstva tako silovita, da si skoraj ničesar ne morem izmisliti.

Zato sem sprva res izhajal iz dejstev in iskal ustrezne opise. Nato pa sem opazil, da se ob iskanju besed že oddaljujem od samih dejstev. Zato sem začel izhajati iz že obstoječih formulacij, iz splošne družbeno sprejete jezikovne zakladnice namesto iz dejstev, in iz materinega življenja izbral le nekaj dogodkov, ki so bili v teh formulacijah že predvideni; kajti le v ne-iskanem, javnem jeziku bi mi lahko uspelo, da iz kopice nepomenljivih življenjskih podatkov izbrskam tiste, ki kar kličejo po ubeseditvi.

Splošno zbirko formul za pisanje ženske biografije torej stavek za stavkom primerjam s posebnim življenjem svoje matere; iz ujemanj in protislovij se nato poraja samo pisanje. Pomembno je le, da ne zapisujem golih citatov; stavki, pa čeprav delujejo kot citati, v nobenem trenutku ne smejo zavesti bralca, da bi pozabil, da govorijo o nekom, ki je, vsaj zame, izjemen. Stavki se mi zdijo uporabni le tedaj, ko je osebni, zaradi mene lahko rečemo tudi zasebni povod povsem jasno in skrbno postavljen v ospredje.

Še druga posebnost te zgodbe: običajno se mi dogaja, da se z vsakim stavkom bolj oddaljujem od notranjega življenja opisanih likov, da bi jih na koncu sproščeno in zmagoslavno opazoval od zunaj, kot trudoma ujete insekte – tokrat pa se poskušam ves čas enako neomajno resnobno s pisanjem približati nekemu, ki ga z nobenim stavkom ne morem zajeti v celoti, tako da moram začenjati vedno znova in se ne povzpnem do običajne, vzvišene ptičje perspektive.

Običajno namreč izhajam iz samega sebe in lastnih zadev ter se med pisanjem vse bolj oddaljujem, dokler sebi in vsej svoji navlaki ne dopustim, da gredo svojo pot, kot proizvod ali blago, ki se ponuja – tokrat pa sem le *opisovalec*, ki ne more privzeti še vloge *opisanega*, zaradi česar mi odmik ne uspe. Lahko se distanciram le sam od sebe, moj mama pa bo ali pa ne bo postala navdihujoč in sam v sebi navdihnjen literarni lik, kakršen običajno postanem sam. Ne da se je ujeti, ostaja neujemljiva, stavki padajo v nekaj temnega in vsi pomešani obležijo na papirju.

Nekaj neizrekljivega, pogosto piše v zgodbah ali: *Nekaj neopisljivega*, jaz pa menim, da gre za lenobne izgovore; pa vendar ima ta zgodba dejansko opraviti z brezimnim, s sekundami jezikovne groze. Govori o trenutkih, ko zavest trzne od srha; o stanjih groze, tako hipnih, da je jezik vselej prepozen, da bi jih ujel; o sanjah, tako morečih, da jih telesno doživljaš kot črve v zavesti. Dih zastane, otrpneš, »leden hlad mi je lezel po hrbtu, lasje so se mi ježili v zatilju«, vedno znova stanja, ki spominjajo na zgodbo o duhovih, ko odpreš pipo in jo takoj spet zapreš, zvečer te spreleti

na ulici s steklenico piva v roki, vse to so stanja, ne pa zaokrožene zgodbe s pričakovanim, tako ali drugače tolažilnim koncem.

Kvečjemu v sanjah lahko za hip dojamem zgodbo svoje matere: ker ob tem njena čustva postanejo tako telesno zaznavna, da jih podoživljam kot dvojnik in se z njimi poistovetim; a prav to so že hkrati omenjeni trenutki, ko skrajna potreba po pripovedovanju trči ob skrajno nemost. Zato se pretvarjam, da gre za urejeno običajno shemo življenjepisa, če zapišem: »nekaj – pozneje«, »ker – čeprav«, »bila je – nekaj je postala – postala je nič« in upam, da bom s tem pokoril vso zveličavnost groze. To pa je potem morda tudi že nekoliko ironičen vidik celotne zgodbe.)

Zgodaj poleti 1948 je moja mama z možem in dvema otrokoma, komajda enoletno deklenco je nosila kar v nakupovalni torbi, brez dokumentov zapustila vzhodni sektor. Skrivaj so vsakokrat v jutranji zarji prečkali dve meji, enkrat jih je zaustavil klic ruskega obmejnega vojaka, mama mu je odgovorila po slovensko, kakor da bi šlo za tajno geslo. Otrok odtlej kot nekakšno neločljivo trojico povezuje jutranjo zarjo, šepet in nevarnost. Sledilo je radostno vznemirjenje med vožnjo z vlakom po Avstriji in že je bila spet v rojstni hiši, kjer so njej in njeni družini dali na razpolago dve majhni kamri. Mož se je zaposlil kot prvi delavec pri njenem bratu, tesarju, sama je ponovno postala del nekdanjega skupnega gospodinjstva.

Za razliko od mesta je bila tukaj ponosna, da ima otroke in se je rada kazala z njimi. Nihče več ji ni

smel ukazovati. Prej je kvečjemu malo pojezikala, zdaj se je vsakomur preprosto le posmehnila. Tako posmehljiva je znala biti, da so ljudje kar umolknili. Predvsem moža je vsakokrat, ko je spregovoril o katerem od svojih številnih načrtov, tako ostro utišala s smehom, da se mu je beseda zataknila v grlu in je le otopelo zrl skozi okno. Seveda se je naslednjega dne vse skupaj ponovilo. (Zvoki materinega posmeha spet živo prikličejo tedanji čas!) Enako se je posmehnila tudi otrokom, ko so si česa zaželeli; kajti dejansko je bilo smešno, če si si na glas česa zaželel in to mislil resno. Medtem je rodila tretjega otroka.

Spet je privzela domače narečje, pa čeprav nekoliko igrivo: ženska z IZKUŠNjami iz TUJINE. Tudi nekdanje prijateljice so zdaj skoraj vse spet živele v rojstnem kraju; v mesto in čez mejo so šle le na kratek izlet.

Prijateljstvo je v življenjskih okoliščinah, ki so se v veliki meri omejevale na gospodinjenje in golo preživetje, pomenilo kvečjemu to, da so se med seboj poznale, ne pa tudi, da bi si kaj zaupale. Tako ali tako je bilo jasno, da so imele vse enake skrbi – razlikovale so se le po tem, da jih je ena prenašala nekoliko lažje, druga težje, pač v skladu s svojim temperamentom.

Ljudje iz tega sloja, ki jih niso pestile nikakršne skrbi, so postali čudaški; norci. V pijanem stanju se jim ni razvezal jezik, temveč so postali le še bolj molčiči, morda so zganjali kraval ali občasno zavriskali, nato pa spet potonili sami vase, dokler niso ob policijski uri nenadoma začeli neutemeljeno hlipati in objemati ali pretepati prvega, ki so ga dobili v roke.